UDK 614.8:551.583

Maxmudov Alimjon Abdualiyevich
Favqulodda vaziyatlar vazirligi Fuqaro muhofazasi instituti katta o‘qituvchisi
O‘zbekiston, Toshkent
Махмудов Алимжан Абдуалиевич
старший преподаватель Института гражданской защиты МЧС, Узбекистан, Ташкент
Mahmudov Alimzhan Abdualievich
Senior lecturer, Institute of Civil Protection, Ministry of Emergency Situations, Uzbekistan, Tashkent

IQLIM O‘ZGARISHI BILAN BOG‘LIQ FAVQULODDA VAZIYATLARDA JISMONIY IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLARNI MUHOFAZA QILISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq sel, suv toshqini, jazirama va boshqa xavfli hodisalarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar xavfsizligini ta’minlashning tashkiliy-huquqiy masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqot normativ hujjatlarni qiyosiy o‘rganish, xalqaro hisobotlar ma’lumotlarini umumlashtirish va jarayonli modellashtirishga asoslanadi. Xavf haqida xabar berish, shaxsiy tayyorgarlik, yordamli evakuatsiya va vaqtincha joylashtirishdan iborat integratsiyalashgan yondashuv taklif etiladi. Tavsiya etilgan baholash mezonlari mahalla va tashkilotlar darajasida inklyuziv tayyorgarlikni dastlabki tekshirishga xizmat qilishi mumkin.*
Kalit so‘zlar: *iqlim o‘zgarishi; favqulodda vaziyat; nogironligi bo‘lgan shaxslar; inklyuziv xavfsizlik; erta ogohlantirish; evakuatsiya; barqarorlik.*

IMPROVING THE PROTECTION OF PERSONS WITH PHYSICAL DISABILITIES IN CLIMATE-RELATED EMERGENCIES

Abstract. *This article examines the organizational and legal dimensions of protecting people with physical disabilities during floods, mudflows, heatwaves and other climate-related emergencies. The study combines a review of legislation, a synthesis of international evidence and process-based analysis. It proposes an integrated approach linking accessible early warnings, individual preparedness, assisted evacuation and accessible temporary accommodation. A preliminary assessment framework is offered for use by communities and institutions, without claiming validation from field experiments.*
Keywords: *climate change; emergency; physical disability; inclusive protection; early warning; evacuation; resilience.*

Kirish. Iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq xavflar insonlarning turmush sharoiti, infratuzilma barqarorligi va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik talablarini o‘zgartirmoqda. Kuchli yog‘inlar, sel, suv toshqinlari, ekstremal issiqlik va qurg‘oqchilik oqibatlari bir hududda yashovchi fuqarolarga bir xil darajada ta’sir qilmaydi. Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun xavf

faqat tabiat hodisasining kuchi bilan emas, balki ogohlantirishning tushunarli va qulay shaklda yetkazilishi, transportga chiqish imkoniyati, harakatlanish yo‘llarining holati va uzluksiz yordam mavjudligi bilan ham belgilanadi [6; 7].

Ushbu tadqiqotda “jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar” iborasi mavzu doirasida harakatlanishida funksional to‘siqlarga duch keluvchi shaxslarni anglatadi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-641-son Qonunida “nogironligi bo‘lgan shaxs” tushunchasi kengroq bo‘lib, jismoniy, aqliy, sensor va ruhiy funksional cheklanishlarni ham qamrab oladi [2]. Bu farqni hisobga olish boshqa guruhlarni himoya choralari doirasidan chiqarib qo‘ymaslik uchun zarur.

BMTning Favqulodda ofatlar xavfini kamaytirish boshqarmasi (UNDRR) 2023-yilda 132 davlatdan 6342 respondent qatnashgan so‘rov natijalarini e’lon qildi. Unda ishtirokchilarning 84 foizi shaxsiy favqulodda vaziyatga tayyorgarlik rejasiga ega emasligini, atigi 8 foizi esa mahalliy xavfni kamaytirish rejalarida o‘z ehtiyojlari hisobga olinganini bildirgan [6]. Bu ko‘rsatkichlar O‘zbekiston bo‘yicha emas, xalqaro so‘rov respondentlariga tegishli; ulardan mahalliy ko‘rsatkich sifatida foydalanish mumkin emas.

Tadqiqotning maqsadi — iqlimga bog‘liq xavflar sharoitida harakatlanishi cheklangan fuqarolarni muhofaza qilishning huquqiy asoslarini tizimlashtirish hamda mahalla va muassasa miqyosida qo‘llash mumkin bo‘lgan inklyuziv tashkiliy mexanizmni ishlab chiqishdan iborat. Asosiy vazifalar xavf omillarini aniqlash, mas’ul subyektlar vazifalarini solishtirish va tayyorgarlikni baholash mezonlarini taklif etishdir.

Materiallar va tadqiqot usullari. Tahlil manbalari sifatida O‘RQ-790-son Qonun, O‘RQ-641-son Qonun, Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilishga oid O‘RQ-695-son Qonun, Vazirlar Mahkamasining 171- va 370-son qarorlari, IPCC va UNDRR materiallari olindi [1–8]. Me’yoriy qiyoslash usulida “fuqaroning huquqi — tashkilot majburiyati -

amaliy vosita” bog‘lanishi tekshirildi. Jarayonli tahlilda esa ogohlantirishdan xavfsiz joyga yetkazishgacha bo‘lgan zanjirdagi uzilishlar ajratildi.

Mazkur maqola hujjatli-analitik va metodik tadqiqot hisoblanadi: muallif tomonidan yangi dala so‘rovi yoki evakuatsiya eksperimenti o‘tkazilgani da’vo qilinmaydi. Shuning uchun keltirilgan takliflarning samaradorligi keyingi amaliy sinovlar orqali baholanishi lozim. Baholash mezonlari normativ majburiy standart emas, mahalliy rejalashtirish sifatini diagnostika qilish uchun ishlab chiqilgan tavsiya etiladigan ko‘rsatkichlardir.

Natijalar va muhokama. Huquqiy asoslar. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyaning 11-moddasi xavfli vaziyatlar va tabiiy ofatlar yuz berganda nogironligi bo‘lgan shaxslarning himoyasi hamda xavfsizligini ta’minlash choralarini nazarda tutadi; O‘zbekiston mazkur konvensiyani 2021-yilda ratifikatsiya qilgan [3; 9]. O‘RQ-790-son Qonunda favqulodda vaziyatlarda boshqaruv va evakuatsiya qarorlarini qabul qilish vakolatlari belgilangan [1]. Bu me’yorlar amaliy rejalashtirishda fuqarolarning ehtiyojini oldindan aniqlashga huquqiy asos yaratadi.

Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 7-iyuldagi 370-son qarori 2026-yil 9-oktabrdan kuchga kirgan. Uning 54-, 56- va 58-bandlarida ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish sohasida band bo‘lmagan aholiga, shu jumladan jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarga mashg‘ulotlar, maslahatlar va boshqa vositalar orqali tayyorgarlikni tashkil etish talablari aks etgan [4]. Shuningdek, 171-son qaror mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining tayyorlash, rejalashtirish va xabar berish vazifalarini belgilaydi [5]. Demak, inklyuziv tayyorgarlik alohida ixtiyoriy tadbir emas, amaldagi umumiy muhofaza tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘rilishi kerak.

Xavfning notekis taqsimlanishi. Sel va toshqin vaqtida zinapoyalar, pastqam o‘tish joylari, piyodalar yo‘laklari va transport bekatlaridagi to‘siqlar harakat yordamiga ehtiyoji bor fuqarolar uchun vaqt yo‘qotilishiga sabab bo‘ladi. Jaziramada uzoq masofaga chiqish yoki navbat kutish sog‘liq bilan

bog‘liq ehtiyojlarni murakkablashtirishi mumkin. Elektr uzilishi yordamchi elektr moslamalari va aloqa vositalarining ishlashiga ta’sir etadi. Shuning uchun zaiflikni shaxsning “nuqsoni” bilangina izohlash noto‘g‘ri: uning muhim qismi muhitning moslashmaganligidan kelib chiqadi [7; 9].

Olingan tahliliy natijalar asosida to‘rt bo‘g‘inli tashkiliy mexanizm tavsiya etiladi. Birinchi bo‘g‘in — xavf xaritasi va murojaat qiluvchining roziligi bilan zarur yordam turini aniqlash; ikkinchisi — ko‘p kanalli va tushunarli ogohlantirish; uchinchisi — hamroh, maxsus transport hamda zaxira marshrutga ega yordamli evakuatsiya; to‘rtinchisi — kirish-chiqishi moslashtirilgan vaqtincha joylashtirish, dori va yordamchi qurilmalar uzluksizligini tashkil etish. Bu bo‘g‘inlardan biri ishlamasa, butun zanjirning samarasi pasayadi.

Erta ogohlantirish faqat SMS yoki ovozli signal bilan cheklanmasligi lozim. Xabar sodda tilda yozilgan matn, yirik shrift, ovozli format va zarur holatlarda moslashtirilgan vizual belgilar orqali takror yetkazilishi mumkin. Xabar tarkibida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisa, taxminiy xavf hududi, qayerga borish va qanday yordam so‘rash ko‘rsatiladi. Axborotdan foydalanish imkoniyatini oshirish uchun fuqarolar va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar xabarning tushunarliligini dastlabki sinovdan o‘tkazishi maqsadga muvofiq [6; 8].

Evakuatsiya rejasida “eng qisqa yo‘l” bilan “amaliy jihatdan foydalanish mumkin bo‘lgan yo‘l” har doim ham bir xil emas. Pandus holati, yo‘l qoplamasi, transportning past polliligi, yig‘ilish punktigacha masofa va zaxira yo‘lak mavjudligi birgalikda baholanadi. Rejalarda yordam ko‘rsatuvchi mas’ul xodim hamda uning o‘rnini bosuvchi shaxs belgilanishi, o‘quv mashqlari esa xavfsiz sharoitda va ishtirokchining roziligi bilan o‘tkazilishi kerak. Shaxsiy ma’lumotlarni qayd etishda maxfiylik va maqsadga muvofiq foydalanish talabi saqlanadi.

Tayyorgarlik holatini dastlabki baholash uchun to‘rtta komponentdan iborat I indeks taklif etiladi: I = (A + X + T + J) / 8 × 100 %. Bu yerda A - ogohlantirishning qulayligi; X - shaxsiy harakat rejasi; T - yordam va transport tayyorligi; J - vaqtincha joylashtirish sharoiti. Har bir komponent 0 (mavjud emas), 1 (qisman mavjud), 2 (amaliy mashq yoki hujjat bilan tasdiqlangan) ball bilan baholanadi. Formuladagi foiz natijasi rasmiy sertifikatlash ko‘rsatkichi emas, keyingi tekshiruvlarda o‘zgarishni solishtirish uchun taklif etilgan analitik shkaladir.

1-jadval. Inklyuziv tayyorgarlikni dastlabki tekshirish mezonlari

Komponent	0 ball	1 ball	2 ball
A - ogohlantirish	Mos format yo‘q	Bir kanal bor	Bir necha qulay kanal sinovdan o‘tgan
X - harakat rejasi	Reja yo‘q	Umumiy reja bor	Shaxsiy yordam ehtiyoji inobatga olingan
T -yordam/ transport	Mas’ul va transport yo‘q	Qisman belgilangan	Mas’ul, zaxira va transport sinovdan o‘tgan
J - joylashtirish	Kirish imkoniyati yo‘q	Qisman moslashtirilgan	Kirish va asosiy ehtiyojlar ta’minlangan

Masalan, faqat metodik hisob sifatida A = 1, X = 2, T = 1, J = 0 qabul qilinsa, indeks 50 foizni tashkil etadi. Bu son biror mahalla yoki muassasa haqidagi haqiqiy o‘lchov emas. Ushbu namuna joylashtirish bo‘g‘ini zaifligining umumiy tayyorgarlikka ta’sirini tushuntirish uchungina berilgan. Haqiqiy qo‘llashda baholarni mutaxassislar, mahalla vakillari va nogironligi bo‘lgan shaxslarning o‘zlari birgalikda tekshirishlari maqsadga muvofiq.

Xulosa. Iqlim bilan bog‘liq favqulodda vaziyatlarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni muhofaza qilish ogohlantirish, harakatlanish, transport, vaqtincha joylashtirish va axborotdan foydalanish zanjirining uzluksizligiga bog‘liq. Amaldagi xalqaro va milliy me’yorlar ushbu masalani umumiy favqulodda vaziyatlar boshqaruvi tarkibida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Maqolada taklif etilgan to‘rt komponentli indeks mahalliy tayyorgarlikni

dastlabki baholash uchun qo‘llanishi mumkin, biroq uning ishonchliligi va chegaraviy qiymatlari dala sinovlarida tekshirilishi zarur. Amaliy ustuvorlik sifatida fuqarolar bilan hamkorlikda rejalashtirish, ko‘p kanalli ogohlantirish va yordamli evakuatsiya mashqlarini tizimli tashkil etish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida”gi O‘RQ-790-son Qonun. 17.08.2022. URL: https://lex.uz/docs/6161244.

2. O‘zbekiston Respublikasi. “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-641-son Qonun. 15.10.2020. URL: https://lex.uz/docs/5049511.

3. O‘zbekiston Respublikasi. “Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyani ratifikatsiya qilish haqida”gi O‘RQ-695-son Qonun. 07.06.2021. URL: https://lex.uz/docs/5447413.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish, shuningdek, fuqaro muhofazasini ta’minlash qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 370-son qaror. 07.07.2026. URL: https://lex.uz/docs/8315396.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 171-son qaror. 29.04.2023. URL: https://lex.uz/docs/6448083.

6. UNDRR. 2023 Global Survey Report on Persons with Disabilities and Disasters. Geneva, 2023. URL: https://www.undrr.org/report/2023-gobal-survey-report-on-persons-with-disabilities-and-disasters.

7. IPCC. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Working Group II Contribution to AR6. Cambridge University Press, 2022. URL: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/.

8. UNDRR. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. United Nations, 2015. URL: https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030.

9. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Article 11: Situations of Risk and Humanitarian Emergencies. 2006. URL: https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/article-11-situations-of-risk-and-humanitarian-emergencies.html.